

Nawotka Krzysztof, *Stosunek do Rzymu w propagandzie władców bosporańskich*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1995, t. 7, s. 127–140.

<https://doi.org/10.14746/bp.1995.7.10>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54206>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

STOSUNEK DO RZYMU W PROPAGANDZIE WŁADCÓW BOSPORAŃSKICH*

KRZYSZTOF NAWOTKA

ABSTRACT. Nawotka Krzysztof, *Stosunek do Rzymu w propagandzie władców bosporańskich* (The attitude towards Rome in Bosporan propaganda). Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, VII, Poznań 1995, Adam Mickiewicz University Press, pp. 127-139. ISBN 83-232-0617-1. ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

In this paper the author presents an analysis of the attitude of Bosporan rulers' propaganda towards Rome.

Krzysztof Nawotka, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Historyczny (University of Wrocław, Historical Institute), ul. Szewska 49, 50-139 Wrocław, Poland.

Królestwo bosporańskie nawiązywało stosunki z Rzymem w I połowie I wieku p.n.e. jeszcze jako część imperium Mitrydatesa VI Eupatora. Od tamtej chwili, a zwłaszcza od momentu klęsk Mitrydatesa i pojawienia się po raz pierwszy groźby inwazji rzymskiej, aż do końca istnienia królestwa bosporańskiego (to jest do około połowy IV w.)¹ stosunki z Rzymem – głównym mocarstwem w tej części świata – były osią polityki tego hellenistycznego państwa.

Odbiciem polityki każdego państwa była i jest propaganda, zarówno w swoim aspekcie wewnętrznym, mającym na celu oddziaływanie na własnych obywateli, jak i zewnętrznym, przeznaczonym na użytek czynników zagranicznych. Zwłaszcza ten drugi aspekt jest istotny w przypadku władz państwa niesuwerennego (jakim, w różnym stopniu nasilenia zjawiska, było królestwo bosporańskie), gdy zależy im na ugruntowaniu w świadomości protektora określonego obrazu klienta. W niniejszym komunikacie autor spróbuje skupić uwagę głównie na tym

* Niniejszy artykuł jest poprawioną wersją komunikatu odczytanego podczas XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we wrześniu 1984 r.

¹ Ostatnim znanym nam świadectwem istnienia królestwa bosporańskiego jest inskrypcja CIRB (= Corpus Inscriptionum Regni Bosporani, red. V. V. Struve i in., Moskwa (1965) 67.

aspekcie propagandy władców Bosporu, przede wszystkim w okresie zamykającym się ukształtowaniem rzymsko-bosporańskiego status quo.

Badania tak postawionego problemu nie można oprzeć jedynie na rozproszonych wzmiankach u autorów starożytnych; konieczne jest wykorzystanie bosporańskich źródeł rodzimych: inskrypcji i monet. Podkreślić należy znaczenie tych ostatnich, z dwóch przyczyn: po pierwsze zachowały się do naszych czasów liczne serie monet wybitych przez prawie wszystkich władców w interesującym nas okresie, co otwiera szerokie możliwości porównawcze, po drugie monety – jeśli nie w warstwie słownej, to przynajmniej ikonograficznej – docierały do szerokich warstw ludności i były przez to najbardziej rozpowszechnionym nośnikiem oddziaływań propagandowych. Stater bosporański, zrównane wagowo z aureusami², krążyły przy tym też poza granicami królestwa, zarówno na terenie Imperium Rzymskiego, jak i poza nim³.

Początek kontaktów rzymsko-bosporańskich przypada na epokę Mitrydatesa VI Eupatora. Zachowane monety i inskrypcje bosporańskie z tamtego czasu nie zawierają jednak żadnych aluzji do Rzymu, jedynie używany przez Mitrydatesa VI tytuł βασιλεὺς βασιλέων⁴ podkreślał jego pełną niezależność. Dla Mitrydatesa VI królestwo bosporańskie było tylko jedną z części jego imperium i osobnej polityki i propagandy bosporańskiej – o ile wiadomo – w stosunku do Rzymu nie prowadził.

Sytuacja uległa zmianie w 70 r. p.n.e., gdy syn i namiestnik Mitrydatesa Eupatora Machares, zbuntowany przeciw ojcu, zaproponował Lucjuszowi Lukullusowi przyjaźń i przymierze⁵. Jakkolwiek nie są znane żadne jego inskrypcje ani monety, to na podstawie przekazu Plutarcha⁶, potwierdzonego przez Memnona, Appiana i Liwiusza⁷, można przypuszczać, że Machares był pierwszym władcą bosporańskim noszącym tytuł φιλοῤῥώμιος, odpowiadający łacińskiemu tytułowi *amicus populi Romani*⁸.

Należy podkreślić znaczenie obserwowania tytulatury kolejnych władców w badaniu ich propagandy. Imieniu króla w niemal każdej inskrypcji czy

² V. D. Blavatskij, *Pantikapej. Očerki istorii stolicy Bospora*, Moskva 1964, s. 146.

³ Znacząco ich znaleziska z Kaukazu, Olbii, Chersonesu: K. V. Golenko, *Deneznoe obraščenie Kolchidy v rimskoe vremia*, Leningrad 1964, s. 61-77; N. A. Frolova, *The Coinage of the Kingdom of Bosporus A.D. 69-238*, London 1979. B.A.B. International Series I, s. 65-74.

⁴ CIRB 979. Tytuł wywodził się z tradycji perskich Achemenidów, za których potomka uważał się Mitrydates Eupator – Appianus, *Historia Romana. Mithridateios* 112.

⁵ App., *Mithr.*, 83; T. Livinus, *Ab. Urbe condita, Epitome* 98; Plutarchus, *Vitae parallelae*, Lucullus 24; Memnon, *Die Fragmente der griechischen Historiker* (Jacoby) 434 F 37, 6.

⁶ Plutarchus, Lucullus 24; 'Επειδὴ δὲ καὶ Μαχάρης ὁ Μιθριδάτου παῖς ἔχων τὸν Βόσπορον ἐπεμφεν αὐτῷ [scil. Λουκούλλῳ] στέφανον ἀπὸ χρυσῶν χιλίων, δεόμενος 'Ρωμαίων ἀναγαγεῖν αὐτὸν φίλος καὶ σύμμαχος...

⁷ Por. przypis 5.

⁸ Blavatskij, *Pantikapej*, s. 146; B. Nadel, *Reges amici pólnocnego Nadczarnomorza i ich stosunki (...) z Rzymem*, Eos 1961, s. 121-134.

w legendzie monety towarzyszyła mniej lub bardziej rozbudowana tytulatura wyrażająca – wraz z imieniem – w zwięzłej formie to, co o sobie władca chciał powiedzieć swoim poddanym i protektorom. Długa seria przykładów obejmująca cały okres istnienia państwa stwarza możliwości badań porównawczych i śledzenia tendencji zmian.

W tytulaturze następnego władcy bosporańskiego Farnakesa zauważyć można charakterystyczną dwutorowość. Uznany przez Pompejusza w 63 r. p.n.e. za „przyjaciela narodu rzymskiego”⁹ tak się też niewątpliwie tytułował w stosunkach z Rzymem, przynajmniej do czasu jawnego zerwania w czasie wojny między Cezarem a Pompejuszem. Równocześnie zachowane inskrypcje, adresowane głównie do poddanych¹⁰, nie zawierają ani w tytulaturze, ani w treści żadnych aluzji do Rzymu. Farnakes tytułował się, zgodnie ze zwyczajem zapoczątkowanym przez Mitrydatesa VI, μέγας βασιλεὺς βασιλέων.

Po raz pierwszy w przekazie bosporańskim stosunek podporządkowania Rzymowi pojawił się w inskrypcji dedykacyjnej króla Asandra¹¹ tytułującego się φιλοῤῥῆμιος. Znana jest też jednak inna inskrypcja¹² powstała w okresie jego panowania, wymieniająca imię króla bez tego elementu tytulatury. Również znane nam monety Asandra nie zawierają słowa φιλοῤῥῆμιος w legendzie. Nie był więc ten przydomek jeszcze stałym elementem tytulatury królewskiej w okresie panowania Asandra, czyli w latach około 46-16/15¹³ p.n.e. Warto zaznaczyć, że niesuwerenność Asandra podkreślało też posługiwanie się przezeń w ciągu pierwszych trzech lat panowania tytułem archonta Bosporu¹⁴, a dopiero od momentu zatwierdzenia go w godności monarszej przez Oktawiana Antoniusza tytułem βασιλεὺς¹⁵. Można przypuszczać, że równocześnie z zatwierdzeniem godności królewskiej Asandra podpisano z nim układ o amicitia¹⁶, czego odbiciem stał się przydomek φιλοῤῥῆμιος w jego tytulaturze.

Żona Asandra, Dynamis, w okresie samodzielnych rządów przyjęła przydomek φιλοῤῥῆμιος jako stały element swojej tytulatury¹⁷. W jej

⁹ App., *Mithr.* 113.

¹⁰ CIRB 28, 29, 31, 979.

¹¹ CIRB 30.

¹² CIRB 913.

¹³ K. Nawotka, *Asander of Bosphorus: His Coinage and Chronology*, AJN 3-4 (1991-92), s. 29-42.

¹⁴ Nawotka, *Asander*, s. 31-33, 38-41, nry 1a, 1b, 2a, 3a w katalogu s. 42-43.

¹⁵ Ibidem, s. 38-41.

¹⁶ Kwestię amicitia między Rzymem a państwami hellenistycznymi bada E. S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, Berkeley – Los Angeles – London 1986, s. 54-95, opowiadając się za odrzuceniem tezy o formalnym układzie na rzecz związków luźniejszych wywodzących się z tradycji greckiej.

¹⁷ CIRB 31, 38, 978, 979, 1046.

numizmatyce pojawił się zwyczaj umieszczania na staterach (zrównanych wagowo z aureusami) portretów Augusta i Agryppy¹⁸. Bosporańskie pochodzenie tych monet zaznaczała tylko data według lokalnej ery i monogram władczyni. Bicia takich monet nie zaniechała Dynamis nawet podczas walki z popieranym przez Agryppę pretendentem do tronu bosporańskiego – Polemonem¹⁹. Miało to niewątpliwie duże znaczenie propagandowe i zmierzało do zapewnienia rzymskiego protektora i suwerena o przyjaznym doń stosunku Dynamis i przekonania go, że wojna z Polemonem nie jest próbą uniezależnienia się od Rzymu i kontynuowania antyrzymskich tradycji mitrydatejskich.

W istocie jednak propagandowy portret królowej Dynamis tworzony na użytek poddanych nie był tak jednoznacznie filorzymski. Oto w niektórych inskrypcjach Dynamis tytułuje się co prawda φιλορῶμαιος, ale też podkreśla, że pochodzi ἐκ βασιλέως μεγάλου φαρνάκου, τοῦ ἐκ βασιλέως Μιθραδάτου²⁰ lub ἐκ βασιλέως βασιλέων Μιθραδάτου²¹. Charakterystyczne, że nie są to inskrypcje honoryfikacyjne ku czci członków rzymskiego domu panującego. Również monety miedziane, nie przeznaczone – w przeciwieństwie do staterów-aureusów – do obiegu poza granicami królestwa, zawierały w legendzie i warstwie ikonograficznej²² nawiązania do tradycji mitrydatejskiej, mającej charakter zdecydowanie antyrzymski.

Syn i następca Dynamis, Aspurgos, po zawarciu prawdopodobnie z Tyberiuszem w 14 r.²³ układu o amicitia, używał przydomka φιλορῶμαιος, potwierdzonego najwcześniej w 15 r.²⁴ Niedługo później musiało dojść do zawarcia kolejnego układu Aspurga z przychylnym mu Tyberiuszem²⁵, czego wynikiem było pojawienie się w tytulaturze tego króla przydomka φιλόκαισαρῶν równoznacznego *amicus Caesaris*. Nadel²⁶ przypuszcza, że wraz z otrzymaniem prawa do używania tytułu φιλόκαισαρῶν – mającego konkretne znaczenie prawne, a nie tylko wyrażającego tendencje polityczne – Aspurgos został wciągnięty w skład Senatu. Nie znalazło to jednak odbicia w jego propagandzie, a trudno przypuścić, aby władca tak podkreślający swój wiernopoddańczy stosunek do Rzymu w inskrypcjach i na monetach²⁷ zaniedbał wyeksponowa-

¹⁸ A. N. Zograf, *Antičnye monety*, MIA 16, Moskva 1951 (dalej cyt.: Zograf, AM), tabl. 44.15 i 16, 45.15; B. F. Gajdukevič, *Bosporskoe carstvo*, Moskva 1949, s. 318.

¹⁹ Zograf, AM, s. 191.

²⁰ CIRB 31.

²¹ CIRB 979.

²² Przedstawiony był na nich herb Achemenidów i monogram BAE = βασιλέως Εὐπάτορος.

²³ T. V. Blavatskij, *Reskripty carja Aspurga*, SA 1965, 2, s. 206-207; idem, *O Reskuporide pervom*, SA 1976, 4, s. 59.

²⁴ Blavatskij, *Reskripty*, s. 198-199 i 206.

²⁵ Idem, *O Reskuporide*, s. 59.

²⁶ Nadel, *Reges*, s. 123.

²⁷ BMC Bosphorus 49, 1-2, 50, 1-9.

nia w swojej tytulaturze lub w symbolice monetarnej uzyskanej ważnej godności²⁸.

Zasadniczy choć krótkotrwały zwrot w propagandzie bosporańskiej nastąpił w okresie panowania Mitrydatesa VIII. Ten nie uznawany przez Senat król²⁹ dla celów propagandy antyrzymskiej nawiązał do tradycji mitrydatejskich, rugując równocześnie z monet i inskrypcji elementy świadczące o zależności państwa bosporańskiego od Rzymu. W tytulaturze inskrypcyjnej nie pojawiają się w ogóle przydomki φιλόκαισαρ και φιλορῶμαιος.

Schemat staterów ewoluował od kompromisowego, nawiązującego do tradycji Asandra (na awersie portret cesarza, na rewersie wizerunek Nike i napis βασιλέως Μιθραδάτου)³⁰ do podkreślającego pełną niezależność (portret Mitrydatesa i napis βασιλέως Μιθραδάτου)³¹. Monety miedziane³² nie zawierały żadnych aluzji do Rzymu, a sposobem kompozycji elementów ikonograficznych i ich doбором (Mitrydates VIII jako Helios, imię władcy w monogramie) nawiązywały do odpowiednich wzorów z okresu panowania Mitrydatesa Eupatora. W ten sposób monarcha bosporański próbował, być może, oddziaływać propagandowo na plemiona scytyjskie, wśród których żywa była pamięć Mitrydatesa Eupatora, i nakłonić je do poparcia go przeciw bratu i Rzymianom.

Nowy w królestwie bosporańskim zwyczaj umieszczania na monetach (początkowo brązowych) pełnego imienia aktualnego władcy został wprowadzony przez królową Gepaiyris³³, matkę Mitrydatesa VIII, panującą w latach 37-38 samodzielnie lub wspólnie z synem³⁴. Od niej właśnie przejął go i zaadaptował dla celów propagandy niezależności wobec Rzymu Mitrydates VIII.

Kłęska Mitrydatesa VIII, obalonego w wyniku interwencji legatów Didiusza Gallusa i G. Juliusza Akwili, i objęcie władzy przez bardzo uzależnionego od Rzymu Kotysa I spowodowało kolejną zmianę w propagandzie bosporańskiej. Jako stałe elementy tytulatury inskrypcyjnej władca przyjął przydomki φιλόκαισαρ και φιλορῶμαιος³⁵.

²⁸ D. Braund (*Rome and the Friendly King. The Character of the Client Kingdom*, London 1984, s. 107) zdecydowanie odrzuca tezę o związku między tytułami φιλόκαισαρ και φιλορῶμαιος a ustalonym z góry miejscem noszącego je wśród elity rzymskiej (np. przez członkostwo w Senacie).

²⁹ Por. CIRB, s. 174-176.

³⁰ Zograf, AM, s. 192.

³¹ Zograf, AM, tabl. 46.5.

³² Zograf, AM, tabl. 46.3 i 6.

³³ BMC Bosphorus 51.1.

³⁴ N. A. Frolova, *O vremenii pravlenija Geperii i Mitridata III*, VDI 1977, 3, s. 173-174.

³⁵ CIRB 41, 69, 1124, wyjątkowo w CIRB 958 Kotys występuje jako εὐσεβῆς Κότυς, υἱὸς Ἀσπούργου. Należy jednak podkreślić, że w tej inskrypcji, stanowiącej dystych elegijny, użyciu przydomków mogły się sprzeciwiać zasady metryczne i konwencja literacka.

Ponadto w jednej z inskrypcji³⁶ wystawionej w 57 r. w Pantikapeum król zaprezentował się jako Τιβέριος Ἰούλιος Κότυς. Jest to pierwszy i w okresie panowania Kotysa jeszcze odosobniony przykład³⁷ noszenia przez władcę bosporańskiego *tria nomina*, choć wolno przypuszczać, że obywatelstwo rzymskie otrzymał jeszcze Aspurgos³⁸.

Jeszcze głębsze zmiany nastąpiły w bosporańskiej numizmatyce. Kotys wyrażał swój lojalizm nie tylko na staterach, ale również na monetach brązowych³⁹, z którymi, chociaż przeznaczonymi na wewnętrzny rynek bosporański, często stykali się rzymscy żołnierze i urzędnicy przebywający wówczas w królestwie bosporańskim i Chersonezie w związku z walką przeciw Mitrydatesowi VIII i plemionom scytyjskim. Ikonografia staterów i monet brązowych o większych nominalach była podobna: awers przedstawiał popiersie Klaudiusza lub Nerona, rewers popiersie innych członków rzymskiego domu panującego – Brytannika, Agryppiny Młodszej, Poppei Sabiny⁴⁰. Wizerunkom towarzyszyła legenda typu ΤΙ. ΚΛΑΥΔΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟΣ⁴¹. Pojawiło się też po raz pierwszy w numizmatyce bosporańskiej⁴² przedstawienie darów honorowych, które Kotys otrzymał z Rzymu, tzw. τεῖμαί. Dary te – krzesło z kości słoniowej, złota korona, berło – przyznawane sojuszniczym władcom, były dla Rzymian równoznaczne z *ornamenta consularia*⁴³.

Oprócz τεῖμαί i przedstawień członków rodziny cesarskiej na pewnych seriach monet brązowych, ale wyłącznie o niższych nominalach⁴⁴, Kotys umieszczał wizerunki własne i członków swojej rodziny. Jednak i w tych wypadkach umieszczenie na rewersie na przykład portretu Brytannika⁴⁵ akcentowało lojalność wobec Rzymu. Wreszcie od 63 r.⁴⁶ stopień uzależnienia Bosporu od Imperium Rzymskiego stał się tak wielki, że w numizmatyce znalazło to odbicie w zniknięciu z monet monogramów królewskich. W tym końcowym okresie władzy Kotysa⁴⁷ na jego monetach przedstawiane były

³⁶ CIRB 69.

³⁷ Jego późniejsze inskrypcje – CIRB 41, 1124 – podają imię monarchy po prostu jako Kotys.

³⁸ Pronomen i nomen Τιβέριος Ἰούλιος mogły zostać nadane tylko przez cesarza Tyberiusza, z którym Aspurgos utrzymywał dobre stosunki – por. Blavatskij, *O Reskuporide*, s. 59; Braund, *Rome and the Friendly King*, s. 41.

³⁹ Zograf, AM, s. 189; Gajdukevič, o.c., s. 328.

⁴⁰ BMC Bosphorus 52. 1-4, 6-8, 53.9; Zograf, AM, tabl. 46.8-10.

⁴¹ BMC Bosphorus 52.6-8.

⁴² BMC Bosphorus 53.10.

⁴³ Nadel, *Reges*, s. 122; Braund, *Rome and the Friendly King*, s. 27-29.

⁴⁴ Zograf, AM, s. 198, tabl. 46.11.12.

⁴⁵ BMC Bosphorus 52.5.

⁴⁶ N. A. Frolova, *Mednye monety Kotysa kak istoričeskij istočnik*, SA 1976, 3, s. 110. W starszej literaturze (na przykład: Gajdukevič, o.c., s. 330) przeważa nawet hipoteza, którą sformułował W. Schur (*Die Orientpolitik des Kaisers Nero*, Leipzig 1923, s. 87 i 91), o przekształceniu przez Nerona w 63 r. Bosporu w prowincję. Nie znajduje ona jednak dostatecznego oparcia w źródłach.

⁴⁷ Frolova, l.c.

wizerunki Nerona i Klaudiusza, otoczone napisem Νέρωνος Καίσαρος⁴⁸, a odrębność lokalną od zwykłych monet imperialnych zaznaczała tylko data według ery bosporańskiej.

Imię króla Kotysa pojawia się na jednej jeszcze serii monet⁴⁹. Przedstawiają one dary honorowe opatrzone legendą τειμαί βασιλέως Κότυος. Jeżeli ta seria została wybita za panowania Kotysa I, a nie jego żony lub syna Reskuporisa⁵⁰, oznaczałoby to, że odzwierciedlała ona fakt zatwierdzenia Kotysa na tronie przez Wespazjana. Równocześnie pojawienie się w legendzie pełnego imienia królewskiego było manifestacją pewnego uniezależnienia Bosporu od Imperium Rzymskiego po śmierci Nerona.

Motyw τειμαί występował też na brązowych monetach⁵¹ Reskuporisa I⁵². Inne jego monety brązowe⁵³ – opatrzone napisem Τιβέριος Ἰούλιος βασιλεὺς Ῥησκούπορις – przedstawiały najczęściej popiersie królewskie oraz trójząb i maczugę. Inskrypcja monetarna akcentowała więc związki króla z Rzymem, natomiast symbole towarzyszące jego popiersiu miały przypominać o pochodzeniu od Heraklesa i Eumolposa – syna Posejdona, a zatem prawdopodobnie uzmysławiać poddanym starożytność rodu ich monarchy i boską legitymację jego władzy, ważniejszą oczywiście niż mandat rzymski. Znane są też monety brązowe⁵⁴ opatrzone legendą βασιλεὺς Ῥησκούπορις i w ogóle pozbawione wszelkich aluzji do Rzymu i stosunku zależności królestwa bosporańskiego wobec niego.

Monety złote Reskuporisa⁵⁵ w początkowym okresie panowania przedstawiały portrety Wespazjana i Tytusa, którym towarzyszył tylko skromny monogram królewski⁵⁶. Po klęsce Rzymian w walce z Dakami w 81 r. i osłabieniu pozycji Rzymu w Bosporze (wycofanie garnizonów) nastąpiła zmiana w numizmatyce odzwierciedlająca większą samodzielność królestwa. Odtąd statery stanowiły próbę kompromisu między wyrażeniem lojalności wobec Rzymu i suwerenności władcy bosporańskiego. Na rewersie, zgodnie z tradycją ukształtowaną przez Aspurga i Kotysa, przedstawiona była głowa

⁴⁸ Zograf, AM, tabl. 46.13-15.

⁴⁹ Zograf, AM, tabl. 46.17.

⁵⁰ Zograf, AM, s. 198-201.

⁵¹ Zograf, AM, tabl. 46.16; BMC Bosphorus 56.13.

⁵² Władca ten nazywany był w starszej literaturze (Gajdukevič, o.c., passim; Zograf, AM, passim; CIRB, passim) Reskuporisem II. Reskuporisem I nazywano natomiast Aspurga. Jak słusznie zauważyła Frolova (*Mednye monety*, s. 111) i Blavatskij (*O Reskuporide* – s. 59), skojarzenie Aspurga z Reskuporisem I oparte jest wyłącznie na niczym nie uzasadnionym odczytywaniu monogramu BAR z monet Aspurga jako βασιλέως Ῥησκουπόριδος. Rzekome drugie imię Aspurga nie znajduje nigdzie potwierdzenia – ani w inskrypcjach, ani w źródłach narracyjnych. W takim stanie rzeczy wydaje się, że Reskuporisem I należy nazywać syna Kotysa I.

⁵³ BMC Bosphorus 55.4-10; 56.11-12.

⁵⁴ BMC Bosphorus 54.2.

⁵⁵ BMC Bosphorus 54.1.

⁵⁶ Gajdukevič, o.c., s. 332-333.

cesarza (Domicjana) w wieńcu laurowym i data według ery bosporańskiej. Awers zdobiło popiersie Reskuporisa w diademie otoczone inskrypcją $\text{Τιβέρκιος 'Ιούλιος βασιλεὺς 'Ρησκούπορις}$.

Również tytulatura inskrypcyjna Reskuporisa akcentowała zarówno lojalność i filorzymskość, jak i suwerenność władzy królewskiej. We wszystkich znanych nam inskrypcjach⁵⁷, z wyjątkiem jednej⁵⁸, Reskuporis nosi *tria nomina*. Również we wszystkich inskrypcjach, z wyjątkiem jednej, Reskuporis ma w tytulaturze przydomki $\phi\iota\lambda\omicron\kappa\alpha\iota\sigma\alpha\rho\ \kappa\alpha\iota\ \phi\iota\lambda\omicron\rho\omega\mu\alpha\iota\omicron\varsigma$ ⁵⁹. Z drugiej strony Reskuporis nie omieszczał kilkakrotnie podkreślić innej niż mandat rzymski legitymacji swojej władzy monarszej. Osiągnął to przez zaakcentowanie pochodzenia od przodków królewskich ($\epsilon\kappa\ \pi\rho\omicron\gamma\omicron\upsilon\omega\nu\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\omega\nu$)⁶⁰ lub nawet od herosów i bogów ($\alpha\pi\ 'Ε\upsilon\mu\omicron\lambda\pi\upsilon\tau\omicron\upsilon\ \Pi\omicron\sigma\iota\delta\omega\nu\ \kappa\alpha\iota\ \alpha\phi\ 'Η\epsilon\rho\alpha\kappa\lambda\epsilon\upsilon\varsigma$)⁶¹. Jako reakcja na poprzedni okres silnego uzależnienia od Rzymu powróciły elementy tytulatury królewskiej wprowadzone do Bosporu przez Mitrydatesa VI Eupatora. Dwukrotnie Reskuporis tytułował się „wielkim królem” ($\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma\ \mu\epsilon\gamma\alpha\varsigma$)⁶², a raz „królem królów” ($\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\omega\nu$)⁶³. Propaganda Reskuporisa różniła się więc znacznie od propagandy Kotysa I. Można przypuszczać, że władcy temu chodziło o zatarcie w świadomości poddanych wrażenia podległości Rzymowi i pamięci o wiernopoddańczej postawie Kotysa I.

Propaganda syna i następcy Reskuporisa – Sauromatesa I – odbijała wiernie tendencje i powielala schematy ukształtowane podczas panowania ojca. Z wyjątkiem tytułu $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\omega\nu$ i akcentowania w inskrypcjach pochodzenia z rodu Heraklesa i Eumolposa nie zabrakło żadnych elementów tytulatury królewskiej znanych z inskrypcji Reskuporisa I. Schemat ikonograficzny i inskrypcyjny monet pozostał taki sam.

Podczas panowania Reskuporisa I ukształtował się ostatecznie schemat tytulatury inskrypcyjnej zawierającej następujące stałe elementy: imię królewskie zapisane jako *tria nomina* (zawsze $\text{Τιβέρκιος 'Ιούλιος}$ i jako *cognomen* właściwe imię monarchy) i dwa przydomki $\phi\iota\lambda\omicron\kappa\alpha\iota\sigma\alpha\rho\ \kappa\alpha\iota\ \phi\iota\lambda\omicron\rho\omega\mu\alpha\iota\omicron\varsigma$. Taki schemat przetrwał bez przerwy ponad dwieście lat, aż do czasów króla Teiranosa (275/6-278/9)⁶⁴. Nie zawierają go natomiast inskrypcje jego następców – ostatnich władców Bosporu, których panowanie można dokładnie datować: Chedosbiosa (278/9-285/6), Phophorsa (286/7-308/9), Radamasadiosa (308/9-322) i Reskuporisa V (318/9-?)⁶⁵. Inskrypcje wymieniałe

⁵⁷ CIRB 42, 70, 76, 980, 986, 1047, 1118.

⁵⁸ CIRB 1126.

⁵⁹ CIRB 980, ale ta inskrypcja zachowała się w stanie fragmentarycznym i niewykluczone, że oba przydomki wyryte były w części inskrypcji dziś już nie istniejącej.

⁶⁰ CIRB 42, 1047, 1118.

⁶¹ CIRB 980.

⁶² CIRB 980, 1118.

⁶³ CIRB 980.

⁶⁴ CIRB 36; cf. Braund, *Rome and the Friendly King*, s. 106.

⁶⁵ Ostatnie świadectwo dotyczące panowania tego władcy pochodzi z 335 r. (CIRB 1112). 13 lat wcześniej przerwana została emisja monet bosporańskich, por. Gajdukevič, o.c., s. 464.

imiona tych władców (imiona wyłącznie greckie czy raczej greko-trackie) są jednak nieliczne⁶⁶ i czasami źle zachowane. Wydaje się więc, że wyciąganie na ich podstawie wniosków o zmianie nastawienia propagandy tych władców byłoby pochopne, tym bardziej, że zarówno *tria nomina*, jak i oba wspomniane wyżej przydomki (choć w zepsutej formie: φιλόκεσσαρ και φιλορῶμεος) znane są jeszcze z inskrypcji⁶⁷ króla Duptunosa. Jego panowania nie można dokładnie datować, ale wiadomo, że nie było ono wcześniejsze niż IV w.⁶⁸

Nieco później nastąpiła ostateczna krystalizacja schematu monetarnego⁶⁹. Od czasów syna Sauromatesa I – Kotysa II – zarówno statery, jak i denary (te ostatnie bite nieregularnie) przybrały w warstwie epigraficznej i ikonograficznej wygląd znormalizowany. Statery miały na awersie portret króla w diademie otoczony legendą typu: βασιλέως Κότυος (zanikł zwyczaj podawania imienia królewskiego jako *tria nomina*). Rewers przedstawiał portret cesarza rzymskiego, ewentualnie dwóch współpanujących: Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa, Septymiusza Sewera i Karakalli, Waleriana i Galiena⁷⁰. Awers monet brązowych był w zasadzie podobny, ale zdarzały się przypadki uzupełniania go wizerunkiem trójzębu⁷¹ i maczugi⁷². Rozmaite rozwiązania tematyczne rewersu nie zawierały na ogół aluzji do Rzymu. Wyjątki od tej zasady występowały w okresach wzmożonego zainteresowania Rzymu terenami wschodnimi: Sauromates II wybił monetę przedstawiającą portret cesarza Trajana i jego tytulaturę, a współcześni Septymiuszowi Sewerowi władcy (Sauromates II i Reskuporis II) opatrzyli rewersy swoich denarów i sesterców portretami cesarza⁷³.

W ciągu całego okresu stabilizacji schemat monetarny odbijał rzeczywistą niewielką zależność polityczną Bosporu od Imperium Rzymskiego. Statery (bite prawdopodobnie ze złota otrzymywanego z Rzymu w formie subsydium)⁷⁴ zawierały w dalszym ciągu wyraźne – choć słabsze w porównaniu z okresem panowania Kotysa I czy Reskuporisa I i Sauromatesa I (rezygnacja z *tria nomina*) – dowody lojalności władców bosporańskich wobec Imperium. Bardziej dynamiczny i zwrócony głównie do ludności własnego państwa

⁶⁶ Z okresu 60 lat tylko 4: CIRB 65, 66, 846, 1112.

⁶⁷ CIRB 67.

⁶⁸ CIRB 74-75.

⁶⁹ Zograf (AM, s. 201), D. B. Šelov (*Antičnyj mir i Severnoe Pričernomorie*, Moskwa 1955) i Frolova (*Coinage*, s. 14) datują ostateczne wykrystalizowanie tego schematu na okres panowania Reskuporisa I. Obaj ci badacze nie doceniają w takim razie zmian w tytulaturze królewskiej (problem *tria nomina*), będących, jak starano się pokazać wyżej, jednym z głównych wykładników stosunku poszczególnych monarchów bosporańskich do Rzymu.

⁷⁰ Zograf, AM, s. 210.

⁷¹ BMC Bosphorus 61.3,5.

⁷² BMC Bosphorus 63.5-12.

⁷³ Zograf, AM, s. 202, 204, tabl. 49.1-6.

⁷⁴ Zograf, AM, s. 196; S. A. Žebelev, *Severnoe Pričernomorie*, Moskwa 1953, s. 152; Nadel, *Reges*, s. 132.

schemat monet brązowych unikał aluzji do Rzymu (poza niewielkimi wyjątkami), dowodząc dbałości władców bosporańskich o propagowanie wśród poddanych obrazu własnej suwerenności.

W tytulaturze niektórych władców bosporańskich występował jeszcze jeden element: ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν διὰ βίου. Taki przydomek dowodzi istnienia w Bosporze kultu cesarskiego, a tytuł ἀρχιερεὺς zdaje się wskazywać na podobieństwo do prowincjalnego kultu cesarskiego⁷⁵. Pierwsze ślady uznawania boskości władców rzymskich w Bosporze sięgają panowania królowej Dynamis⁷⁶, która nazywała Augusta θεὸς i θεοῦ υἱός⁷⁷. Regularny kult cesarski został jednak wprowadzony dopiero przez Kotysa I, pierwszego króla Bosporu noszącego tytuł ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν διὰ βίου.

Prawdopodobnie za jego panowania wzniesiono też w Pantikapeum świątynię kultu cesarskiego⁷⁸, być może wzorowaną na świątyni Jowisza Kapitońskiego w Rzymie⁷⁹. Świątynia ta, zwana Καισαρεῖον, znana jest z jednej inskrypcji z terytorium Hermonassy, wystawionej około połowy II w.⁸⁰ i dwóch serii monet wybitych podczas panowania Kotysa I⁸¹ i Eupatora⁸². Można przypuszczać, że na rozkaz królewski oddawano cześć boską cesarzom też przy ołtarzach (Καίσαρος βωμοί) z okolic Tanais, znanych nam dzięki przekazowi Klaudiusza Ptolemeusza⁸³.

Sama tytulatura ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν διὰ βίου, która pojawiła się jako odosobniony przypadek w inskrypcji Kotysa I⁸⁴, znana jest też z trzech inskrypcji⁸⁵ jego syna Reskuporisa, co stanowi zdecydowaną mniejszość wśród

⁷⁵ N. Nadel, *Penetracja Rzymu i wpływy rzymskie na północnym wybrzeżu Morza Czarnego*, Meander 1969, s. 51-68, 116-124.

⁷⁶ V. D. Blavatskij, *Le culte des empereurs romains au Bosphore*, Melange Piganiol 3, Paris 1966, s. 1543.

⁷⁷ CIRB 38, 1046.

⁷⁸ Blavatskij, l.c.; Braund, *Rome and the Friendly King*, s. 118.

⁷⁹ Moneta (Zograf, AM, tabl. 47.17) Kotysa I (tego władcę jako sprawcę wybicia omawianej serii monet ustalił P. O. Karyškovskij, *Bospor i Rim v pervom veke p.e. po numizmatičeskim dannym*, VDI 1953, 3, s. 179-181) przedstawia świątynię ozdobioną pięcioma kolumnami i podpisaną Κονετόλιον. Nie sposób zgodzić się z badaczami (jak L. P. Harko, *O pntikolonnom hrame...*, VDI 1950, 1, s. 193-197) uważającymi, że na monecie przedstawiono świątynię Afrodyty Apaturii w Pantikapeum. Jest to hipoteza niczym nie poparta. Nie można też zaakceptować zdania Karyškovskiego (o.c., s. 184-188), że przedstawiono na monecie świątynię Jowisza Kapitońskiego w Rzymie, bo ta miała 6, a nie 5 kolumn. Tłumaczenie takiej zmiany „zapatrzaniem” się rytownika w świątynię Afrodyty Apaturii jest niewystarczające. Należy pamiętać, że na monetach nie umieszczano elementów przypadkowych, wszystko służyło potrzebom propagandy formułowanym przez władcę. Por. też: Blavatskij, o.c., s. 1541 nn.

⁸⁰ CIRB 1050.

⁸¹ Por. przypis 76.

⁸² Zograf, AM, tabl. 48.4.

⁸³ Claudius Ptolemaeus, *Geographiae libri octo*, III, 5, 12.

⁸⁴ CIRB 41.

⁸⁵ CIRB 42, 1047, 1118.

jego 8 inskrypcji. Stosunkowo najczęściej element ten występował w tytulaturze Sauromatesa I⁸⁶. Jednak nawet ten władca nie uczynił ze zwrotu ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν διὰ βίου stałego elementu swojej tytulatury. W II i III w. wraz z rozluźnieniem więzów zależności królestwa bosporańskiego od Rzymu, wzmianki o dożywotnim kapłaństwie kultu cesarskiego stały się bardzo rzadkie w tytulaturze królów Bosporu. Ostatni przykład zwrotu ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν διὰ βίου w tytulaturze królewskiej pochodzi z 216 r.⁸⁷

Wreszcie najbardziej spektakularnym propagandowym wyrażeniem postawy władców bosporańskich wobec Rzymu były dość liczne inskrypcje honoryfikacyjne wystawiane dla cesarzy i członków ich domu. Często towarzyszyły one posągom wznoszonym niewątpliwie w eksponowanych miejscach głównych miast królestwa: Pantikapeum, Fanagorii, Hermonassy. Dynamis postawiła Augustowi, jako wyraz wdzięczności za umożliwienie sprawowania jej władzy królewskiej⁸⁸, dwa posągi: w Hermonassie i Pantikapeum. Posągom towarzyszyły inskrypcje⁸⁹, w których królowa nazywała Augusta bogiem oraz swoim zbawcą i dobroczyńcą. Również Liwia została nazwana dobroczyńczynią w inskrypcji⁹⁰ wyrytej na bazie posągu wystawionego jej przez królową Dynamis w Fanagorii. Inskrypcję honoryfikacyjną towarzyszącą posągowi Nerona polecił wyryć w 58 r. Kotys I, kolejny władca bosporański, którego panowanie miało burzliwy przebieg i który objął tron wyłącznie dzięki interwencji rzymskiej. Neron został nazwany zbawcą i dobroczyńcą Kotysa⁹¹. Natomiast Reskuporis I w inskrypcji⁹² z 71 r. określił Wespazjana „panem całego Bosporu”. Takie sformułowanie odbijało zdaje się dosyć trafnie stosunki między Rzymem a królestwem bosporańskim w tym czasie⁹³. Także w II i III w., w okresach wzmożonego zainteresowania Rzymu Wschodem, a więc i Bosporem, jego władcy nie omieszkali podkreślać swojej lojalności stawiając cesarzom pomniki i inskrypcje honoryfikacyjne. Roimetalces w 133 r. tytułował Hadriana: ἰδιός εὐεργέτης καὶ κτίστης⁹⁴, a w 201 r. Sauromates II nazwał Karakallę swoim dobroczyńcą⁹⁵.

Można się domyślić, że przypadkiem zachowana inskrypcja honoryfikacyjna dla Karakalli, nie sprawującego jeszcze wówczas samodzielnej władzy, była tylko jedną z kilku wystawionych członkom rodziny Septymiusza Sewera.

⁸⁶ Bo w 3 lub 4 inskrypcjach (CIRB 44, 1045, 1122, być może też 983) na 7 lub 8 zachowanych do naszych czasów.

⁸⁷ CIRB 53.

⁸⁸ A. Stein, RE V, s.v. *Dynamis*, col. 1879-1880.

⁸⁹ CIRB 38, 1046.

⁹⁰ CIRB 978.

⁹¹ CIRB 41.

⁹² CIRB 1047.

⁹³ Gajdukevič, o.c., s. 232.

⁹⁴ CIRB 47.

⁹⁵ CIRB 52.

W trudnym dla królestwa bosporańskiego okresie kształtowania się stosunków z Rzymem na przełomie er któryś z władców sięgnął po jeszcze jeden środek akcentowania uczuć wiernopoddańczych, znany zresztą dobrze w epoce hellenistycznej – po zmianę nazw miast⁹⁶. Dwa główne miasta królestwa bosporańskiego Fanagoria i Pantikapeum zmieniły nazwy na Agrippia i Kaisareia. Ta zmiana nastąpiła niewątpliwie w burzliwym okresie walk między Dynamis i Polemonem. Oboje władców miało istotne powody, aby starać się pozyskać Rzym, a zwłaszcza Marka Agryppę obserwującego te wydarzenia z Azji Mniejszej, i wydaje się, że przy obecnym stanie wiedzy nie można stwierdzić, na czyj rozkaz dwa główne miasta królestwa zmieniły nazwy⁹⁷. W każdym razie ich nazwy zaświadczać w późniejszym okresie panowania Dynamis inskrypcja z Fanagorii-Agrippi⁹⁸ i ostatnie już w królestwie bosporańskim serie monet miejskich z Fanagorii-Agrippi⁹⁹ i Pantikapeum-Kaisarei¹⁰⁰. Nowe nazwy miast przetrwały bardzo długo, być może do końca istnienia królestwa bosporańskiego, po raz ostatni zaświadczone są w inskrypcji z 307 r.¹⁰¹

Propaganda władców bosporańskich stała często przed niełatwym zadaniem: dostarczenia wśród meandrów ich polityki równocześnie Rzymowi dowodów lojalności i własnym poddanym dowodów suwerenności i praworządności władzy. Zbyt jawne eksponowanie czynnika niezależności (na przykład przez Dynamis w 17 i 16 r. p.n.e. czy przez Mitrydatesa VIII) było niebezpieczne, wzbudzało – zresztą uzasadniony – niepokój rzymskich czynników miarodajnych. Natomiast nadmierne okazywanie uczuć wiernopoddańczych było zapewne niewygodne, skoro królowie bosporańscy uciekali się do tego tylko w sytuacjach zagrożenia rzymską interwencją. Dla uniknięcia dysonansu między propagowaniem lojalności wobec Rzymu i suwerenności władzy wytworzono (ostatecznie za Reskuporisa I i Kotysa II) omawiany wyżej schemat monetarny¹⁰².

Ukształtowany pod koniec I w. schemat propagandowy stosunku do Rzymu przetrwał – o ile można stwierdzić – do końca istnienia królestwa

⁹⁶ Braund, o.c., s. 107-109.

⁹⁷ Šelov, o.c., s. 107.

⁹⁸ CIRB 979.

⁹⁹ BMC Bosphorus 1.1-3.

¹⁰⁰ BMC Bosphorus 1.4-5.

¹⁰¹ CIRB 1051.

¹⁰² Należy tu jeszcze dodać, że społeczeństwo bosporańskie nie było jednolite w stosunku do Rzymu. Podczas wojen domowych (Dynamis z Polemonem, Mitrydatesa VIII z Kotysem) ujawniały się tendencje antyrzymskie manifestowane przez choćby kultywowanie tradycji mitrydatejskich. Z drugiej strony arystokraci bosporańscy, znani z inskrypcji (na przykład: CIRB 54, 984, 1282) przybierali *tria nomina* i chlubilili się rzymskimi tytułami, jak *χιλιάρχης* (= *tribunus* – CIRB 984).

bosporańskiego (z wyjątkiem pewnych wahań za panowania Trajana, Hadriana i Sewerów, gdy zainteresowanie rzymskie Bosporem wzrastało, a wraz z nim pogłębiał się wiernopoddańczy ton propagandy bosporańskiej), sankcjonując rzymsko-bosporański status quo.

THE ATTITUDE TOWARDS ROME IN BOSPORAN PROPAGANDA

Summary

This paper contains an analysis of the attitude to Rome in the political propaganda of the Bosporan monarchs from the first century B.C. until the fourth century A.D. Kings of the Bosphorus aimed at advertising both their loyal friendship with Rome and the sovereign nature of their power. The analysis of epigraphic and numismatic evidence shows that at the end of the first century A.D. a set of royal titles and a monetary pattern was established by means of which these two conflicting ideas were promoted. This moment coincides with establishing a status quo between the Kingdom of Bosphorus and the Roman Empire. Before it happened various Bosporan monarchs sought to accentuate their loyalty to Rome by encouraging imperial cult and renaming cities in honor of Marcus Agrippa and Augustus.